XIX asrning oxiri – XXasrning birinchi choragida turkistonda sodir bo’lgan ijtimoiy-siyosiy voqealar

Qambarov Shuxrat Solijanovich

University of Business and Science magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrning oxiri – XX asrning birinchi choragida Turkistonda sodir bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy voqealar hamda ularning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri tahlil qilingan. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati, uning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotga ko‘rsatgan ta'siri, milliy uyg‘onish jarayonlari, ma'rifatparvarlik g‘oyalarining rivojlanishi va jadidchilik harakatining shakllanish omillari ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, mazkur davrda adabiyot va madaniyatning ijtimoiy-siyosiy ongni shakllantirishdagi o‘rni ham tahlil etilib, Turkiston tarixidagi ushbu bosqichning o‘ziga xos xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiston, XIX asr, XX asr boshi, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik siyosati, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, milliy uyg‘onish, ma'rifatparvarlik, jadidchilik, madaniy hayot, adabiy muhit, tarixiy taraqqiyot.

XIX asrning oxiri – XX asrning birinchi choragida Turkistonda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar madaniy hayot rivojiga ham bevosita ta'sir ko‘rsatdi. Mustamlakachilik sharoitida jamiyatda kechayotgan siyosiy jarayonlar bilan bir qatorda ma'rifiy va adabiy muhit ham yangi bosqichga ko‘tarildi. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi shaharlarida shakllangan ijodiy muhit milliy tafakkurning rivojlanishi va ma'rifatparvarlik g‘oyalarining keng yoyilishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Bu davrda Namangan adabiy muhiti o‘zining sermahsul ijodkorlari va ma'rifatparvar ziyolilari bilan ajralib turdi. Nodim, Ibrat, Shavqiy, Hayrat hamda Xilvatiy kabi ijodkorlar adabiy jarayonning faol ishtirokchilari bo‘lib, ular nafaqat badiiy ijod, balki jamiyatni ma'rifat yo‘li bilan taraqqiy ettirish g‘oyalarini ham ilgari surdilar. Ularning faoliyati natijasida o‘zaro ijodiy hamkorlik, fikr almashish va adabiy mushoiralar an'anasi yanada rivojlandi.

Namangan va To‘raqo‘rg‘onda muntazam tashkil etilgan adabiy yig‘inlar o‘sha davr ma'naviy hayotining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Ushbu anjumanlarda g‘azalxonlik, tatabbu', muxammas bog‘lash va boshqa mumtoz adabiy mashg‘ulotlar orqali ijodkorlarning mahorati oshib bordi. Bunday uchrashuvlarda Qo‘qon, Marg‘ilon va vodiyning boshqa hududlaridan kelgan shoir va ziyolilar ham faol qatnashganlari hududlar o‘rtasidagi madaniy aloqalarning mustahkamlanishiga xizmat qildi.

Xususan, ma'rifatparvar shoir Muqimiy deyarli har yili Namanganga tashrif buyurib, adabiy davralarda ishtirok etgan. Shuningdek, Muhyiy, Zavqiy, Furqat, Rojiy kabi ijodkorlarning bunday uchrashuvlarda qatnashishi Turkistonning turli hududlarida shakllangan adabiy muhitning o‘zaro uyg‘unlashuvi va milliy uyg‘onish g‘oyalarining keng tarqalishida muhim omillardan biri bo‘ldi.

Turkistonda XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida kuzatilgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar adabiy muhit rivojiga ham sezilarli ta'sir ko‘rsatdi. Aynan shu davrda badiiy adabiyot xalq manfaatlarini ifodalovchi muhim ma'naviy vositaga aylandi. Mustamlakachilik siyosati oqibatida yuzaga kelgan iqtisodiy tanglik, aholining turmush darajasining pasayishi, shahar hunarmandlari va qishloq mehnatkashlarining og‘ir ahvoli ijodkorlar asarlarida haqqoniy aks ettirildi. Adiblar xalqning dardu tashvishlarini badiiy obrazlar orqali ifodalab, jamiyatdagi mavjud muammolarga befarq bo‘lmaganliklarini namoyon etdilar.

Mazkur davr adabiyotida tanqidiy va hajviy yo‘nalish alohida rivojlanib, ijtimoiy hayotdagi salbiy holatlarni ochib berishda samarali vositaga aylandi. Shoir va yozuvchilar mustamlaka ma'muriyatining adolatsiz siyosati, mahalliy boshqaruv tizimidagi nuqsonlar, mansabdorlarning poraxo‘rligi, ochko‘zligi hamda axloqiy tanazzulini keskin tanqid qildilar. Bunday asarlar jamiyatni ma'rifat va taraqqiyot yo‘liga undashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Shu bilan birga, ma'rifatparvarlik g‘oyalari davr ziyolilari faoliyatining bosh yo‘nalishiga aylandi. Ilm-fan va dunyoviy bilimlar xalqning taraqqiyoti, milliy uyg‘onishi hamda kelajak ravnaqi uchun zarur omil sifatida talqin qilindi. Ma'rifatparvar adiblar ilmni inson kamolotining asosi, jamiyatni taraqqiy ettiruvchi kuch sifatida targ‘ib qilib, yosh avlodni bilim olishga va zamonaviy tafakkur egasi bo‘lishga da'vat etdilar.

Davr ijodkorlari mumtoz adabiyot an'analarini davom ettirgan holda g‘azal, masnaviy va muxammas kabi janrlardan keng foydalandilar. Biroq ushbu shakllar endilikda yangi tarixiy voqelik, mustamlakachilik sharoitida yuzaga kelgan ijtimoiy muammolar, milliy o‘zlikni anglash va erkinlik g‘oyalari bilan boyitildi. Natijada badiiy adabiyot nafaqat estetik, balki ijtimoiy va siyosiy ahamiyatga ega bo‘lgan ma'naviy hodisaga aylandi.

Umuman olganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston adabiy muhitida yuz bergan sifat o‘zgarishlari milliy uyg‘onish harakatining muhim tarkibiy qismi bo‘ldi. Xalqparvar va taraqqiyparvar ziyolilar faoliyati natijasida adabiyot xalq hayotiga yanada yaqinlashdi, milliy o‘zlikni anglash, ozodlik va taraqqiyot g‘oyalari keng targ‘ib qilindi. Bu jarayonlar keyinchalik jadidchilik harakatining shakllanishi hamda Turkistonda ijtimoiy-siyosiy faollikning kuchayishi uchun muhim ma'naviy zamin yaratdi.

Turkistonda XIX asrning oxiri – XX asrning birinchi choragida kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar madaniy va adabiy hayot rivojiga bevosita ta'sir ko‘rsatdi. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati natijasida yuzaga kelgan yangi ijtimoiy munosabatlar, iqtisodiy qaramlik va mahalliy boshqaruv tizimidagi o‘zgarishlar adabiyotning mazmun va g‘oyaviy yo‘nalishini tubdan o‘zgartirdi. Endilikda badiiy ijod nafaqat estetik ehtiyojni qondiruvchi vosita, balki xalq manfaatlarini himoya qiluvchi hamda milliy o‘zlikni anglashga xizmat qiluvchi ijtimoiy institut vazifasini ham bajara boshladi.

Mustamlakachilik siyosati oqibatida aholi turmush darajasining pasayishi, hunarmandchilik va dehqonchilikning inqirozga uchrashi, soliqlar bosimining ortishi ijodkorlar e'tiboridan chetda qolmadi. Shoir va yozuvchilar xalqning kundalik hayoti, ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik va zulmni badiiy obrazlar orqali yoritib, jamiyatdagi mavjud muammolarni ochiq ifodalashga intildilar. Shu jihatdan qaralganda, mazkur davr adabiyoti Turkiston jamiyatining haqiqiy ijtimoiy-siyosiy manzarasini aks ettiruvchi muhim tarixiy manba sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, tanqidiy va hajviy adabiyotning rivojlanishi mustamlakachilik siyosatiga nisbatan bilvosita norozilik kayfiyatining kuchayganini ko‘rsatadi. Ijodkorlar mansabdorlarning poraxo‘rligi, mahalliy amaldorlarning xalq manfaatidan uzoqlashgani, mustamlaka ma'muriyatining zo‘ravonligi va adolatsizligini keskin tanqid qildilar. Bunday asarlar jamiyatni uyg‘otish, mavjud muammolar mohiyatini anglatish hamda ma'rifat orqali islohotlar zarurligini tushuntirishga xizmat qildi.

Bu davrda ma'rifatparvarlik harakati adabiy jarayonning asosiy g‘oyaviy yo‘nalishiga aylandi. Ilm-fan, zamonaviy ta'lim va dunyoviy bilimlar millat taraqqiyotining muhim omili sifatida talqin qilinib, xalqni jaholatdan chiqarish, zamon talablariga mos fikrlaydigan avlodni tarbiyalash bosh maqsad qilib olindi. Aynan shu qarashlar keyinchalik jadidchilik harakatining mafkuraviy asoslarini shakllantirishda muhim o‘rin egalladi.

Shuningdek, davr ijodkorlari mumtoz adabiyotning g‘azal, masnaviy va muxammas kabi an'anaviy janrlarini saqlab qolgan holda, ularga yangi mazmun yukladilar. Mumtoz shakllar orqali milliy ozodlik, taraqqiyot, ijtimoiy adolat va ma'rifat g‘oyalari targ‘ib qilindi. Natijada adabiyot xalqning siyosiy va ijtimoiy ongini shakllantirishda samarali vositaga aylandi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi adabiy muhitni faqat badiiy jarayon sifatida baholash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Ushbu davrda adabiyot Turkistonda yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy voqealarning faol ishtirokchisiga aylandi. Ma'rifatparvar ziyolilar milliy birlikni mustahkamlash, xalq manfaatlarini himoya qilish va mustaqil taraqqiyot g‘oyalarini ilgari surish orqali keyingi siyosiy uyg‘onish jarayonlari uchun mustahkam ma'naviy poydevor yaratdilar.

Xulosa qilib aytganda, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar madaniy hayot rivojiga ham sezilarli ta'sir ko‘rsatdi. Mustamlakachilik sharoitiga qaramay, ilm-fan, adabiyot, tarjimachilik, kitobat va san'at sohalarida muayyan taraqqiyot kuzatildi. Mumtoz Sharq adabiyoti namunalarini o‘zbek tiliga tarjima qilish, tarixiy va badiiy asarlar yaratish, qo‘lyozmalarni ko‘paytirish hamda kutubxonalar faoliyatini rivojlantirish ma'rifiy hayotning muhim yo‘nalishlariga aylandi.

Mazkur davrda bosmaxonalar faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi natijasida ilmiy va badiiy asarlar kengroq tarqala boshladi. Bu esa xalqning ma'naviy saviyasini oshirish, milliy adabiy merosni saqlash va ma'rifat g‘oyalarini ommalashtirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, me'morchilik, xattotlik, naqqoshlik hamda tasviriy san'at rivojlanib, zamonaviy texnologiyalarning kirib kelishi natijasida fotografiya va kino san'atining dastlabki ko‘rinishlari vujudga keldi. Shaharlarni obodonlashtirish va madaniy infratuzilmani rivojlantirish borasida ham muayyan ishlar amalga oshirildi.

Umuman olganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi madaniy-ma'rifiy jarayonlar Turkiston jamiyatida milliy o‘zlikni anglash, ma'rifatparvarlik g‘oyalarining keng yoyilishi hamda ijtimoiy-siyosiy ongning yuksalishida muhim omil bo‘ldi. Aynan ushbu jarayonlar keyinchalik jadidchilik harakati va milliy uyg‘onishning shakllanishi uchun zarur bo‘lgan ma'naviy hamda intellektual zaminni yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдулахатов Н. Ханак-и Хазрат / Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Том II. – Москва: Наука, 2018. – 397 с.

2. Абдулахатов Н. У. Неизвестные страницы истории русского города Скобелева конца XIX – начала XX вв. (по материалам местных историков) / Политические, социально-экономические и межэтнические процессы в пограничных регионах России в XVI – начале XX в. Материалы Международной научно-практической конференции. – Уфа, 2020. – С.ю 236–242.

3. Абдулаҳатов Н. Марғилон олимларининг илмий-маърифий мероси (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). 1-китоб. – Фарғона: Classic, 2021.

4. Абдуллаев О. Наманган вилояти (табиати, аҳолиси, хўжалиги). – Наманган, 1995.

5. Абдуллаев Р. Миллий-сиѐсий ғоялар тарихидан Инсон ва сиѐсат. – 1991. – №9. – Б. 87–94.